
İSLAM'IN DİNİ DÜŞÜNCE TARİHİ DÖNEMLERİ

Hüseyin ATAY*

İslâm kelimesi bir dinin özel adı olarak Kur'an'ın Hz. Muhammed'e in-meye başlamasından sonra kullanılmaya başlamıştır. Kur'an, Yüce Allah'ın tarih boyunca vahyettiği dinlerin de adı olduğunu vurgulamıştır. Bunun için İslâm dini adını hiçbir yerden, milletten ve şahıstan almamış olup adını Al-lah koymuş olduğu için bütün milletlere eşit derecede ve düzeyde seslen-mektedir. Bunun içindir ki, herkes, inanan ve inanmayan, doğrudan aracı-sız ve şartsız Kur'an'a gidip ne dediğini ve ne demek istediğini anlayabilir, öğrenebilir.

I- (610 – 632 –10 H.) Birinci Dönemi: Doğuş ve Oluşum Dönemi:

Miladi 610 tarihinde Kur'an Hz. Muhammed'e vahiy olunmaya başladı. Bu 632 yılına kadar Hz. Muhammed'in ölümüne kadar sürdü. Kur'an vahiy olarak tamamlandı ve Hz. Muhammed'in görevi de bitti. Bu dönemde dinin bilgi ve uygulama kaynağı (a) Kur'an ve (b) akıl idi. Yani Hz. Muhammed aldığı vahiy bilgisini kendi aklıyla anlıyor ve uyguluyordu. Vahiy olmayan hususlardaki hüküm ve kararlarını aklı ile veriyordu. Müslüman olan arka-daşlarına da danıştığı oluyordu. Hz. Muhammed'in aklı, anlayışı vahiyi uy-gulamada rol oynuyordu.

II- (632 – 660 – 11 - 40 H) İkinci Dönem: Açılım ve Gelişim Dönemi:

Hz. Muhammed vefat edince yerine devlet başkanlığını yüklenen Müs-lümanlar, özellikle ilk dört halife devleti idare etmek hususunda muhtaç ol-dukları kararları alma ve hükümler vermek için kullandıkları bilgi kaynağı (a) Kur'an, (b) Hz. Peygamber'in uygulamaları (sünneti) ki, zamanın şartlarına

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

göre değişmesi gerekenleri değiştirmek suretiyle ve (c) kendi akılları ile yaptıkları içtihatları. Akılları ile durumu değerlendiriyor ve ona göre Kur'an'ı ve sünneti anlamaya çalışıyor ve yorumluyorlardı. Ama, Kur'an'daki hüküm apaçık olduğu zaman onu olduğu gibi anlıyorlardı. Apaçık olmadığı zaman veya o hususta Kur'an ve sünnette hiçbir hüküm yok idiyse akıllarına göre hareket ediyorlardı. Ancak, bunu yaparken kendi adlarına konuşuyor, ne din adına, ne de Kur'an adına ve ne de Allah adına konuşuyorlardı. Bu dönem âlimlerin en çok hür oldukları ve ilmin hâkim olduğu zamandır.

III- (661 - 855 - 40 - 241 H) Üçüncü Dönem: Mezheplerin Doğuşu ve Oluşumu Dönemi:

Bu dönem İslâm'ın en çalkantılı ve en karışık dönemi olup, Muaviye'nin iktidara gelmesiyle siyasi otoritenin âlimlere baskı yapması başlamıştır. Siyasi olaylar, savaşlar, karşıt fikir çatışmaları, isyanlar, devletin (Emevilerin) yıkılması Abbasi devletinin kurulması, Endülüs (İspanya) Emevî Devletinin bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması, büyük fetihler hep bu dönemde olmuştur.

Bu dönemde bilgi ve hüküm kaynağı (a) Kur'an, (b) Sünnet, (c) Akıl idi. Herkes kendi adına fikir üretiyor ve düşünüyordu. Burada kullandığım "kendi adına konuşuyor" bence çok önemli bir tanımdır. Şahsiyet sahibi, fikir sahibi ve ilim sahibi kimse demektir. İki mana kastediyorum. Biri, mukallit değil, müctehit, aklını kullanan demektir. Diđeri, başkasını sömürmeyen, istismar etmeyen, başkasının adına sığınmayan cesur kimse demektir.

Bu dönemde henüz mezhepler, kurumlar, resmî öğretim kurumları, gruplar teşekkül edip ortaya çıkmamış oldukları için, herkes kendi başına, bağımsız idi. Toplumda çok seslilik vardı, herkes bir şey söylüyor ve bir düşünce ortaya atıyordu. Bu çok çeşitli ve çok zıd, çelişik fikirlerin ortaya atılmasının sebebi, kimsenin kimseden çekincesi yoktu. Ancak siyasi otoriteye karşı fikirleri ileri süren ve devletin icraatını tenkit eden hür düşünce sahibi âlimlerden devlet tarafından öldürülenler de işkenceye uğratanlar da vardı. İslâm medeniyet ve itikat, felsefe, fıkıh, kelâm, usulul-fıkıh sistemleri bu dönemde ortaya çıktı.

Devlet ve iktidarlar daima itaatkâr, kuzu gibi halk ister, arı gibi çalışsın, kendisi keyfine göre hüküm sürsün, arının balı olsun, sokucu iğnesi olmasın, koklayacağı gül olsun, dikenini olmasın. Hz. Osman'ın (üçüncü halife) şehit edilmesinin temel sebebi idaresindeki aksaklıklar ve yanlışlıklar idi. Hz. Ali'nin şehit edilmesinde de kendisinin siyasi yanlışını aramak lâzımdır. Yalnız Hz. Osman'ın hataları, idarede kendi maiyetine ve sır katiplerine güvenip uymasında iken Hz. Ali'nin hataları, maiyetine söz dinletmemesinde ve düşmanının (Muaviye'nin) casuslarının oyununu anlamamasında idi. Hz. Hüseyin'in şehit olmasının hatası, kendisinin durumu iyi tespit edememesinde idi. Kendisini uyardıkları halde birkaç vefasız kişinin onu devlete isyan etmeye çağırmasına kanmış olmasında idi. Seksen Hicri (699 M) yılında âlim Mabed Cuheni'nin bir bayramda Haccac tarafından öldürülmesinin nedeni Emevilerin yaptıkları zulümleri Allah'ın takdirine ve kade-

rine havale ederek Allah'ı suçlu çıkarmalarına karşı gelip Allah'ın insana verdiği hür iradenin yaptığı zulüm olduğunu söyleyerek, iktidarı zulümlerden sorumlu tutmasıydı.

Bir kaç sene önce Kral Fahd Hacdaki "kanal" olayında suçu kadere yani Allah'a, Dinar'daki felâketi Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel ay-nı suçlamayı kadere yani Allah'a bağlamadı mı?

Cehm b. Safvan'ın (128 H. 745 M) öldürülmesi de gene düşüncesinden dolayı idi. Tarih boyunca en büyük imam unvanına erişen İmamı Azam da Abbasiler'in ikinci padişahı Ebu Cafer Mensur'un kendisini kadı tayin etmesini kabul etmediği için dayak ve hapis cezasına çaptırılmıştı. Abbasi Sultanı Harun Reşid'in oğlu Memun da ilme önem verdiği halde fikir hürriyetine serbestlik vermeyip aykırı fikirlere sahip âlimleri cezaya çaptırdı. Ancak bunda ona etki eden İslâm'da akla çok önem veren Mutezile'nin âlimlerinin baskısı idi. Mutezile'nin ilim ve fikir üretme hususunda çok hizmetleri ve İslâm medeniyetinin ve felsefesinin temelini atmadaki emekleri gibi olumlu işlerinin yanında böyle bir baskıya sebep olmaları, kendilerinin sonlarını getirmekle kalmamış, İslâm dünyasında, onların zıddına akıl düşmanlığı başlatılmış, İslâm dünyasında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bile her alanında devam etmesine kadar etkisini sürdürüyor olmasıdır.

Gelelim yakınlarımıza, Fatih Sultan Mehmet'in siyasî bir ithamla âlim ve sadrazam Çandarlı Kara Halil Paşa'yı idam etmesi, Molla Gürani'yi İstanbul'dan Bursa'ya sürmesi, Hızır Bey'e işkence etmesi, oğlu II. Sultan Beyazıt'ın kendi hocası Molla Lütfi'yi idam etmesi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Molla Kabız'ı idam etmesi gibi siyasi iktidarların âlimlere olan işkencesi ve zulmü insanın hatırına gelince bütün suçların anası ve temelini siyasî iktidarlarda olduğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bile bu hususta masum ve günahsız olduğu iddia edilemez. Bugün bile.

İslâm'ın ilk üç asrında siyasilerin bazı baskılarına karşın herkes fikrini söylüyordu. Devlet henüz hukukî bir sisteme bağlanmamış olduğu için, her fikir sahibinin sözüne uyanlar oluyor ve bu fikirlerini toplumda eyleme geçiriyorlardı. Bu, toplumda bir karışıklık ve kargaşa meydana getirdiğini gören devletin sekreterlerinden Abdullah b. Mukaffa, devlete yaptığı bir öneride bir hukuki sisteme gitmeyi öne sürmüştü. Abbasi padişahı Ebu Cafer Mensur veya Harun Reşid, İmam Malik'den devletin uygulayacağı bir hukuk kitabı yazmasını istedi. İmam Malik, kendi bilgisinin buna yetmeyeceğini ileri sürerek kabul etmedi. Bu, büyük bir bilim adamlığı sorumluluğudur.

Harun Reşid işin arkasını bıraktı. Oysa, İslâm dünyasının her tarafından âlimleri çağırıp öyle bir kitap yazmalarını isteyebilirdi ve aynı zamanda bir danışma meclisinin temeli de atılmış olurdu. Benim anlayışıma göre Harun Reşid, böyle bir kitap veya bir meclisle kendini bağlamak istemedi. İşine geldiği gibi fetva verecek âlim bulmak zor değildi. Bugün Türkiye ve İslâm dünyasında, ve bütün dünyada olduğu gibi, iktidar keyfine göre fetva veya rapor verecek bilgi adamı bulabiliyor.

IV- (241 - 941 H. 855 - 1534 M) Dördüncü Dönem: Mezhepler ve Taklit Dönemi (Duraklama Dönemi)

İşte bu durum karşısında âlimler, kendi hocalarının fikirleri etrafında hal-kalar teşkil ederek aynı fikirleri sistemleştirdiler ve böylece mezhepler kendiliğinden teşekkül etmiş oldu. Halk da bu mezheplerden birine mensup olmaya zorlandı. Artık hiç kimse kendi mezhebinden çıkamaz, mezhebin hocası ne derse, onun dini o olacaktı. Mezhebin imamının fikrinin yanlış olabileceğini ve onun düzeltilmesinin gerekli olduğunu düşünmek yasaklanmış, sapıklık, dalalet ve hata dinsizlik bile sayılmaya başlandı. Bu dönemde karar, fetva, hüküm ve bilgi kaynağı mezhep imamlarının sözleri oldu. Kur'an, sünnet ve akıl tamamen gündemden, birer bilgi ve ilim, hüküm kaynağı olmaktan çıkarıldılar. Sadece ve sadece imamların fikir ve içtihatlarını desteklemek için kullanıldılar. Böylece Kur'an'dan, sünnetten ve akıldan sapıldı ve hâlâ bu sapıklık devam ediyor. Oysa, imamların öz kendi sözlerine değil de ilkelerine bağlı kalınıp uygulansaydı, onların kullandığı metot Kur'an, Sünnet ve Akıl yolu olarak izlenecekti. Bu noktada mezhepçiler dediğimiz âlimler (!) kendi imamlarının metot ve usullerine de aykırı hareket ettiler ve bin küsur yıl sonra gene aynı yanlış yolu izliyorlar. İslam ilimleri söndü, medeniyet yıkıldı hâlâ miras yiyorlar.

Âlimin ve gerçek âlimin görevi, Kur'an'a, sünnete ve akla baş vurup imamın dediğinin doğru olup olmadığını tespit etmektir. Bunlar taklitçi olduklarını, âlim olmadıklarını - çünkü taklit ilim değil - öncelikle kabul ederek boyunlarına kaladeyi (tasmayı) takmaktan övünç payı çıkardılar.

Mezhepçilik böylece siyasîlerin kuramadığı sosyal düzeni kurdu. Ama mezhepçilik öyle had ve aşırı dereceye vardı ki, mezhepler arasında silahlı çatışma olduğu gibi, camilerdeki mihraplar, camiler ve medreseler ayrıldı. Günümüzde bazı bön, kafasız din adamları, güya İslâm savunucuları, İslâm'ın hoşgörülüğünü bunlarla açıklama aptallığını sergiliyorlar. Aslında İslâm'da ve İslam'ın hoşgörülüğünde esas, her mezhebin arkasında ve namaz kılan herkesin arkasında hep birlikte namaz kılmaktır.

Oysa her mezhep ayrı bir din haline getirilmiştir. Bugünde bu mezhebcilik hala sürdürülmektedir. Birkaç sene önce fakülteodaki odama ziyaretime gelen emekli bir şafi imamı ikinci namazını odamda kılmak için çoraplarını çıkardı sonra bana dönüp: imamı şafi çorablarla namaz kılınabilir, ancak çıplak ayakla namaz kılmayı daha iyi görürdü, dedi. Şimdi bin ikiyüzyıl önce bir alimin söylediği bir sözü onaylayıp, milletin önünde özellikle çıplak ayakla namaz kılmak doğru ve iyi bir Müslümanlık mı?

V- (741 - 1157 H. - 1534 - 1774 M) Beşinci Dönem: Gerileme Dönemi:

Sosyal olaylarda, kültür değişimlerinde, ideolojilerin oluşmasında ve yıkılmasında fizikî olaylardaki gibi kesin bir olay ve tarih belirlemek imkânsızdır. Bu gibi hususlarda gösterilen tarihler, başlangıç ve sonuç olayları takribi ve yaklaşık bir belirlemeden ibarettir. 941 H. ve 1534 M. yılı İbn Kemal

Paşa'nın ölümünün tarihidir. O, gerçekten zamanın büyük âlimlerindendi. Ondan sonra da Osmanlılarda öyle bir alim bulmak zordur. Medrese binaları, hocaları yetersiz kaldı. Savaşlar durdu. Gençler işsiz kaldı. Siyasî ve idareciler gençlere iş bulmayı, yaratmayı ve vermeyi beceremediler. Şimdiki gibi. İş çok, İşsiz çok, işsize iş verecek adam yok. Düşüncede duraklamadan sonra böylece gerileme de başladı. Şimdi nasıl parti başkanları kongrede seçilen ve halk tarafından seçilen olarak ayrılıyorlarsa Kanuni'den sonraki padişahlar da sarayda seçildiler, eskileri gibi valilik yapmadılar. Bunun da idare ve siyasette büyük bir eksiklik olduğunu kabul ediyorum. Gençler medreselere doldu. Bir kişilik yerde birkaç kişi kalmaya başladı. Bina yetersiz, yiyecek, içecek, giyecek paylaşıldı, yetersiz kaldı. Hepsine bir hoca yetmedi. İlim bakımından da kitap bakımından da her şeyden yetersizlik ve mahrumiyet karşısında hem ahlâk bozuldu, hem çapulculuk hem de anarşi arttı. Besleme yeniçeri ocağı da bozuldu ve savaşlarda ardarda yenilgiler başladı. Yapılan hatalar anlaşılamadı ve anlaşılabilenler düzeltilemedi. Hep eski nizama dönülmek istendi, ondan yakınıldı, yeni bir düzen düşünülemedi. Çünkü düşünce ve ifade etme asırlar önce yasaklanmıştı, bu günkü gibi. İşte bundan daha başka gerileme nasıl olur?

VI- (1158 - 1425 H - 1776 - 2005 ;M) Altıncı Dönem: Çözülme, Dağılma ve Şaşkınlık Dönemi:

Din öğretimine ve dini zihniyete, geleneksel medrese öğretimine gereği gibi vakıf olmayanlar yön vermektedirler. Günümüzün ilâhîyatçıları yeni bilim ve kültürü bildikleri kadar geleneksel din bilimlerinde o kadar yeterli görülmemektedirler. Hakim olan zihniyet ise yeni bir anlayış getirmek isteyenleri dinsiz saymaya kadar gitmektedirler.

Osmanlı tarihi boyunca ordu, siyasiler ve ulema hep beraber milleti, devleti asırlarca iyi veya kötü idare ettiler. Ama gittikçe işler her sahada kötüye gitmeye başladığı zaman, her sahadaki idareciler kendilerinin hatalarını arayıp bulup düzeltmeye gitmediler. En acıklı olaylar, asırlarca karşı karşıya oldukları düşmanlarına karşı yenilgi almaya başlayan siyasiler ve ordu, akıllarını başlarına alarak durum değişikliği yapmaya ve düzeltmeye gitmeyi zorunlu gördüler ve 1776 yılında medresenin dışında Mühendishaneyi Bahriyyun Humayunun'u kurarak ikili bir eğitime gittiler. Devlet adamları geri kalmayı giderip işi düzeltmeye koyulurken medrese hâlâ kılını kıpırdatmıyordu. Devlet adamları medreseye el atıp onunla kalkınma ve yenilenmeye beraber koyulmaları gerekirken, ona bir düşman gözüyle bakmaya başladılar. Böylece tarihi gelenek olan üç sınıfın (ordu, ulema, sivil) birliği bozuldu ve bu gün iki yüz küsur yıl sonra aynı aynılık ve o zamanın medresesi, bu zamanın üniversitesi ve hocalarına olan devletin baskısı değişmedi.

Bu iki asır içinde İslam dünyasında da yenilenme ve yeniden yapılanma ihtiyacı duyuldu. Hindistanda, Mısırdaki, Afganistanda bazı âlimler ciddi faaliyetlere giriştiler. Başarıya ulaşamadılar. Çünkü teker kişi idiler, medrese de, devlet de halk da onları desteklememişti. Ancak din adamı da devlet de asır-

larca halkı kul, köle yapmıştı, bin yıldan beri dini eğitim ve laik eğitim de sorgusuz sualsiz itaat etmeyi öğretti, düşünmeyi ilim yapmayı başkaldırı saydı.

Çöküş geçen ve dağılmaya yüz tutan bu dönemde medrese kendi tarihi geleneksel görevini yapmaktan aciz kalmış ve bunun farkına bile varamamıştı. Zaten milletin yegane bilgi ve eğitim yuvası olan medrese, toplumu aydınlatacak bilgiye, kültüre ve düşünceye hem sahip değildi, hem de bu yetersizliğinin farkında da olmadığından kendini yenilemeye de yönelik bir niyeti yoktu. Medresenin dışında kalan insanlar şuradan, buradan, derme çatma sistemsiz bir takım bölük pörçük bilgi kırıntıları elde etme imkânı bulduklarından, medresenin gidişatını ve zihniyetini değiştirecek güce sahip olamadıkları için, medreseye alternatif, öğretim ve eğitim görevini de yüklenecek bir öğretim ve eğitim sistemi kurmaktan aciz idiler.

Yenilenme çok ağır ve yavaş gidiyordu. 1796'da Mühendishane-i Berriyyun Humayun kurularak medresenin dışındaki öğretim geliştirildi ve 1827'de tıp Okulu açılınca diğer okullarda onu takip ettiler. Medresenin dışında açılan okullara birkaç örnek:

1838'de Mektebi Maarifi Aliye

1839'da Mektebi Ulumu Edebiye

1847'de Darul-Muallim Rüşdiye ile

1853'de Medrese, Muallimhane-i Nuwwabı açılmıştı.

1859'da Mektebi Mülkiye,

1867'de Mektebi Sultaniler (lise) ile

1874'de Hukuk Mektebi açıldı.

1884'de Mektebi Nuwwab (Muallimhane-i Nuwwab yerine) açıldı

1908'de Mektebi Kuzat (Mektebi Nuwwab yerine) 1909'da Medresetul-Kuzat (Mektebi Kuzat yerine) açıldı.

Osmanlı devleti siyasi, idari, askeri ve ilim adamları çok hazırlıksız yakalandı ve devletin temellerini sarsan bir felaket ile karşı karşıya kaldılar. Dünyada olup bitenlerden haberleri yoktu. Hem bilgiden, bilgi birikiminden, hem de bilgiye yatkın bir zihniyetten mahrum oldukları bir gaflet uykusundan şaşkınca uyandılar. Medrese de uyutulmuş ve iğdiş edilmişti. Eskiden beri medreseye ve ulemaya takılmalar vardı. Artık onları büsbütün devlet idaresinden dışlamanın zamanı geldiğini sanan devlet adamları, medresenin dışında mektepler açmak suretiyle yenilenip kalkınılabileceğini sandılar. Biz de diyoruz ki, devlet adamları - sivil ve asker olarak - kendi kültürlerini bilmedikleri gibi taklit etmeye kalkıştıkları Batının kültürünü, tekniğini ve felsefesini, kalkınmalarının sırrını da bilememişler ve bilmeye de niyet etmedikleri için, bu gün iki yüzyıldan fazla bir zamanda da hâlâ öğrenememişler ve öğrenmeye de ihtiyaç duymuyorlar. Zaten medrese de kendi tarihi geleneksel görevini bile yapamaz hale gelmiş veya getirilmişti.

Kendi görüşümü, anlayışımı ve tahlilimi burada tekrar sistemli bir şekilde açıklamak istiyorum. İlk dört halife döneminde ilme karşı tavır alınmadığı gibi âlime de çok önem verildi. Devletin siyasetinde halka zulmetmek de iktidar için halka, alime baskı yapma zihniyeti de yoktu. Ama Muaviyenin haksız olarak ve iktidar hırsı ile Hz.Ali ile savaşa kalkması ve İslâm'da kendi devletine, kendi milletine ve dindaşına karşı ilk defa kasıtlı kan dökmeye cüret eden olmuştu. Cemel vakası, kasıtlı olmaktan çok, dendiğine göre bir kaza idi. Bu yolla iktidara gelen Muaviye, iktidarı için halka zulmetmekten çekinmediği gibi zulmen oğlu Yezid'i silah zoru ile yerine varis yaptı. Batı İslâm Dünyası¹ âlimi, şura sistemini ve demokratik ilkeleri yıkan olarak Muaviye'yi yermektedir.² Emevi halifesi Abdül Melik'in zulmüne karşı çıkan Mabed Cuheni Haccac tarafından işkence edildikten sonra öldürülmüştü.³

Emevilerden yaptığı zulme ortak ve alet olmamak için onlardan devlet görevini almayan çok âlim vardır. Ancak zamanımız da bu gibi din âlimlerini göremiyoruz. Bu durum tarih boyunca, değişik şekilde ve yöntemle devam edip gelmektedir. Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur, İmam-ı Azama kendi zulmüne ortak olması için vazife vermek istemiş, ancak İmamı Azam vazifeyi kabul etmediği için dayak attırılmış, hapse tıkmış ve hapis'de imamı azam vefat etmişti. Abbasi halifesi ilme çok hizmet eden Memun âlimlere kendi fikrini kabul ettirmek için işkence yapmış ve ölümlerine de sebep olmuştur.

645 H.(1247 M) yılında Mustansırıyye Medresesi müderrisleri vezirin evine davet edilirler. Kendi eserlerini okutmamaları ve öğrencileri (fukaha) onlardan sorumlu tutmamaları, kendilerinden istenir. Yalnız geçmiş âlimlerin ve imamların, eserlerini ve sözlerini öğretmeleri ile onlara karşı nezaketli davranmaya ve onlardan bereket elde etmeye dair kendilerine emir verilir. Üç müderris: Şafiilerin şeyhi (reisi) Muhammed Şihabüddin Zincani (573-656 H.1177-1258 M) ve Hanefilerin şeyhi (Başkan, Adalet Bakanı) Abdurahman b.Abdüsselem b. İsmail Langani (564-649 H. 1168-1251 M) cevaplarında şöyle diyerek karşı çıktılar.

"Bizden önceki şeyhler (âlimler) ilim adamıydı, biz de ilim adamıyız. "Kanu ricalen ve Nahnu ricalun", sonra halife araya girdi ve onun sözünü kabul ettiler"⁴

Malikilerin şeyhi Siracuddin Abdullah b.Abdurrahman b. Ömer Mısıri (Öl.669 H.1270 M) şöyle cevap verdi.

"Bizim maliki fukahasının açıklamaları yoktur. ihtilafı meseleleri ben kendim düzenlerim"

¹ Coğrafi olarak İslâm Dünyası olağan (Türkistan, Buhara bölgesi, Ortadoğu, İran, Irak, Suriye, Suudi Arabistan, Mısır), Batı, (Tunus, Cezayir, Fas, İspanya) olarak ayrılır. Günümüzde Uzakdoğu da eklenebilir (Bangladeş, Malezya, Endonezya gibi).

² Muhammed b. Hasan Hacavî Fasî, el-Fikrus-Sami fi Tarihil-Fikhil İslâmi, 1/276

³ Abdul Hay b. İmâd, Sezeratuz-Zehap 1/88.

⁴ Prof.Dr.Hüseyin Atay, Osmanlılarda yüksek Din Eğitimi, s.35, Dergah yayınları,1983, Prof.Dr.Naci Maruf, ulemai mustan, sırye 4-6 Bağdat 1959.

Bu alimler, yani Mustansiriyye müderrisleri öncekileri taklit etmeyi reddetmişlerdi. Bunlar devletin ileri gelenleriyle sık sık buluşmaktan kaçınıyor ve onlarla yüz göz olmayıp halka zulmetmekten çekinirlerdi. Böylece şu tesbit edilmiş oluyordu ki, devlet başkanı (halife!) ilmi hürriyete müdahale etmiştir. Memun da aynı şeyi yapmıştı. Artık devletin halk üzerine otoritesi kuvvetlendikçe ilme de baskı yapılıyor ve ilim resmi otoritenin güdümünde oluyordu⁵

Hanefilerin büyük imamlarından Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsi (490 H. 1096 M) yerin altında bir hapishanede otuz ciltlik bir fıkıh kitabını yazmak zorunda bırakılmıştır.⁶

Meşhur Hanbeli alimlerinden Ebul-Abbas Ahmed b. Teymiye iki sene hapiste kaldı ve orada öldü. (728 H. 1327 M)⁷

Molla Lütfi 1494'de İkinci Sultan Beyazıt tarafından idam edildi. Çok ilerici tenkitçi bilgiye sahip olduğundan hasımları tarafından öldürülmesine fetva verildi. 1527'de Kab'zı Acemi de fikrinden dolayı Sultan Süleyman tarafından öldürüldü. Murad III. zamanında Hamza adlı bir alim İlahad suçlaması ile idam edildi. 1602'de Nadij'lı Sarı Abdurrahman adlı âlim ilhadla* suçlanarak idam edilmiştir. 1960 ihtilalinde 147 öğretim üyesi üniversiteden kovuldu. 1971'de sonradan pek gözde olan bazı profesörlerin saçları tıraş edilerek tevkif edildi. 1980 ihtilalinden sonra ise sorgusuz sualsiz bir çok öğretim üyesi üniversitelerden atılmıştır.

Yukarıda açıkladığım siyasi ve devlet adamlarının ilme ve ilim adamına Muaviye'den beri zulüm ve tahakküm ettiğine, bunlar birkaç örnektir. Bunların uydurma sebeplerini meşru saymak, ilim ve âlim düşmanlığını desteklemek olarak kabul etmek ve fikir baskıcısı, ideolojist olarak görmek gerekir.

Tarih boyunca devlet ve hükümet başkanlarının ve devlet adamlarının ilme düşmanlıklarını ve âlimlere zulüm ve baskılarını benden daha derin bir şekilde anlatan Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin'in 1897'de kaleme aldığı "Medreselerin Islahı" adlı eserinden şu seçme sözleri buraya almak istiyorum:

1. Medresenin geri kalmasının ve yeni müsbet ilimlerin medreseye konmamasının sebebi:

a) Buhar, telgraf, elektrik, balon, matbaa makineleri, Fonograf ve bir çok nesne icat edilmiştir. Bunların faydaları sayılamayacak kadar çoktur.

b) Medreselerde müsbet ilimlere dair okunan ilmi hesap, cebir, hendese, heyet, hikmet-i tabiye eskimiştir. ilmi kelam kitapları da bu eski tabiat felsefesi ile doludur.

c) Medreselerde hâlâ eskisini okuyup da hem aile maişetini temin eden,

⁵ A.g.y

⁶ 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsul Eimme es-Serahsi Armağanı, II, İlahiyat Fakültesi, Ankara 1965.

⁷ Abdul Hay b. İmad, Şezeratuz-Zeheb. 6/85.

* Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, 98-99, İstanbul, 1943.

hem insanın aklını olgunlaştıran yeni fenlerin medresede okunmasını engelleyen, devleti idare eden (Vukelaı-Hazıra Mevcut bakanlar) devlet adamlarıdır.

d) Devlet adamlarının medreseye karşı olmalarının sebebi, dinsizliğin, ahlâksızlığın ve keyfi idarenin kolayca yapılmasıdır. Eğer ulema, yeni fenleri de okuyacak olsa, bir eline fenni, diğer eline dini alarak birer dahi olacaklar, dinsizlere meydan kalmayacak, her türlü yeni icatları şeriatı uydurarak, insan ahlâkını muhafaza edecekler, istibdadı kökünden yıkacaklar ve dünyaya kendilerini beğendireceklerdir. İşte devlet adamları bunu bildikleri için medresenin yenilenmesini istememişlerdir.

e) Ulema, müstebid hükümetin yalancılığından, çok kere İstanbul'dan çıkarma teşebbüslerinden, mavnalara doldurarak öğrencilere hakaret ederek, devlet adamlarının "başı sarıklı olan müteassıptır" deyip küçük görmelerinden bıkmışlar ve hükümetin icraatı hakkında çok hassasiyet kesbetmişlerdir. Bunun için mevcut idareyi yalan kaynağı ve din haini görmekteydiler.

2. Mevcut idare, hür fikirlileri dinsiz göstererek, halkı ondan ve dolayısıyla hür fikirden soğutmak.

Kemal Bey merhuma (Namık Kemal) sağlığında, her vilayet valilerinden memaliki Osmaniye'de maarifin ilerlemesi neye bağlıdır sorusunu sormuşlar ve Kemal Beyde verdiği cevapta:

"Hükümet arzu ederse, medarisi ilmiyenin ıslahı ile birden bire ilerleme meydana gelir" demişti. Yanında bulunan bir zat, "Canım Kemal Bey! Arkandan senin dinsizliğe meyyal olduğunu işitirdim. Sen ise hocaların medreselerini ıslah etmekten başka bir suretle bizde maarifin tamim yapılması kabil olamaz diyorsun, bu nasıl şey?" deyince, "Bak sana söyleyeyim, beni halka karşı dinsiz diye ilan eden mevcut idarenin hainleridir ki, malik olduğum hüriyet fikrine karşı ahaliyi kendimden soğutmak, desaisine mebnidir" demiştir.⁸

Medresenin 1774'den ancak yüz sene geçtikten sonra uyanmaya başladığını görüyoruz. 1867 yılında medrese âlimleri tarafından teşekkül eden onbeş kişilik ilmi bir heyetin medreselerdeki öğretimin ders programlarını ele alıyor. O zamana kadar yapılmaya çalışılan ıslahatların eski program ve tüzüklerin uygulanmasının gereği vurgulanmaktan öteye gitmiyordu. Ancak bu raporda geleneksel derslerin ve kitapların okunma zamanları ve süreleri belirtmek suretiyle bir disiplin getiriyordu.⁹

3- Şeyh Muhyiddin, mektepleri de tenkit eder ve onların dinlerini ve memleket kültürünü bilmediklerini anlatır. Şair Eşrefin 'Geçen gün maarifte yok iken hayret, bütün heyet Arapça bir Kelâm zannıyla Kur'an'ı çizdiler" dediğini de nakleder.¹⁰

Köprülü M. Fuad da şöyle diyordu. Eski toplum düzeni bozuldu, yeni bir

⁸ Prof. Dr. Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s. 210-211.

⁹ Prof. Dr. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 189-191.

¹⁰ Prof. Dr. Hüseyin Ata, a.g.e., s. 211.

sosyal düzen de kurulamadı.¹¹ Celal Nuri Bey (ileri) medreselerin kapatılmasına karşı çıkıyor, "bu mevcut maarıften gereği gibi istifade çarelerini aramalıyız. Yeni büsbütün başka usulleri iktibas ile İslam aleminde bir uyanma vücuda getirmek pek zor, adeta imkânsızdır. Halbuki mevcut müesseseleri ıslah herhalde daha kolaydır, daha ziyade semere verebilir" diyordu.¹²

Medrese öğrencilerinin şikayetlerini şu şekilde maddeler halinde özetleyelim.

a) Medrese öğrencisi, içinde bulunduğu müessesenin sosyal, ilmi ve hem de ekonomik bakımdan ne durumda olduğunu iyice görmüş ve onun idrakinde ne yapılması gerektiğini en iyi bir şekilde ifade ederek, milli ve dini şuuru harekete getirmeğe çalışmayı dini bir görev olarak kabullenmişlerdi.

b) Milletin ahlaki seviyesinin düşmesini ve cemiyetin diğer sahalarda gerilemesinin sebebini medresenin ihmal edilmesinde ve geri bırakılmasında görmekte idirler.

c) Medresenin durumunu başkalarının anlatması kötü niyete yorumlanabilir. Ama medreselilerin medreseyi anlatmalarında samimi olduklarında şüphe olmamalıdır . Bunun için gerçeği çıplaklığıyla ortaya koymuş olurlardı.

d) Yayınladıkları mektuplarındaki medresenin acıklı, kötü ve aleyhte olan durumunu dost ve düşmana duyurmuş olurlar. Artık son nefeslerini yaşadıklarını, bunu çıplak gözle görebilecek bir durum olduğunu belirtiyorlardı. Kendilerinin de bu gerçeği ifade ederek realist olmaktan başka yapacak bir şeyleri yoktu.

e) Medresenin durumunu bütün çıplaklığı ile ortaya koymak, devletin yükseliş devrinde oynadığı rolü gözler önüne sermek ve gerilemesinin suçunu da medreseye yüklemek suretiyle, memleketin ilerlemesini isteyenlerin medreseye önem vermelerini sağlamak için onu bütün milletin ve devletin ilgilenmesi gereken bir müessese olarak kamuoyuna duyurmak ve ona mal etmek onlarca görev olmuştur.

f) Medresenin sorumlu idarecilerini ve öğretim üyelerini de milletin önünde sorumlu tutarak vazifeye çağırarak istedikleri anlaşılmaktadır.

g) Medresenin de artık uyanmış olduğu görülüyorsa da, idari salahiyetlerin elinden çıktığı ve en basit işleri idare etmede serbest olmadığı ortaya çıkıyor.

h) Hepsinden önemli bir nokta şudur. Medreseye karşı olanlar medresenin hiçbir zaman ıslah edilemeyeceğini ve ıslaha kabiliyetli olmadığını, medresenin temsil ettiği zihniyetin tamamen ortadan kalkmasının gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Son zamanlarda yazılan bir eserde de medresenin yenilenmesinin mahiyetine aykırı olduğu iddia edilmiştir.

Yukarıda medreselilerin kendi ağızlarından ve kendi ifadelerinden nasıl bir öğretim istedikleri görülmektedir. Bu onların zihniyetini ortaya koymaktadır.

¹¹ Prof. Dr. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 215.

¹² Prof. Dr. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 216.

O zihniyete yetmiş yıl sonra henüz tamamen ulaşılmadığını müşahede ederken, onların ne kadar daha ileri görüşlü oldukları inkar edilemez bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak şunu belirtelim ki, bugün ıslahtan önceki medrese zihniyetini taşıyan kimseler okumuş ve okumamış yukarıda naklettığımız ifadelerde ortaya konan medresenin ıslah zihniyetine iştirak etmezler ve onun ıslahına bile karşı bir tutum içindedirler. Medresenin o ıslah zihniyetine şimdi hâlâ ulaşamamıştır, derken, bugün devam eden 1774 medrese zihniyetine kendilerinden daha iyi ve doğru örnek kim olabilir?¹³

Medresede Köklü 1414 Islahatı

Mustafa Hayri Efendi (1284-1346/1867-1927)'nin Şeyhülislâm ve Evkaf Humayun Nazırı bulunduğu esnada "Darul-Hilafetul-Aliyye Medresesi" adı ile medreseler yepyeni modern bir sistemle ilk defa tarihte ıslah edilmiş oldular. Bu ıslahata göre medrese tahsili 18 seneye çıkıyordu. Çünkü altı sene olan ilkokuldan imtihanla orta bölüme öğrenci alınıyordu. Orta öğretime tali adı verilmiş ve sekiz sene olarak kurulmuştu. Ayrıca dört yıllık da yüksek (âli) kısmı vardı. Modern ve fen ilimlerin hepsine yer verilmişti. İki senelik de mütehassisin kısmı vardı ki, bu yüksek lisans sayılırdı. Doktoraya tekabül ediyordu. Kasım 1914'de öğretime başlamıştı.¹⁴ Tali evvel (orta), taliyi sani (lise) ve âli (yüksek) kısmın her biri dörder yıl ve her sınıf dörder şubeye ayrılmıştı ve bütün sınıflara müderris hocalar tayin edilmişti. Hocaların içinde Batı üniversitelerinde yüksek tahsilini yapmış olanların yanında tesbit ettiğime göre iki hoca da zamanın Darul-Fünun'un İlahiyat şubesinden mezun idiler.¹⁵

Şubat 1914 tarihli Sebihirreşad dergisi (sayı 286, Cilt 11, Sayfa 419)'da yayınlanan "Medresetul-Mütehassisin" gerekçesinde İstanbul'da beş yüzden fazla müderrisin bulunduğu ifade ediliyor.

Orta ve liselere bu zatların hoca olarak tayin edilmesi öğrencinin yetişmesini iyi derecede sağlamış olacağından endişe etmemek gerekir. Ancak, modern usule alışmaları için pedagojik seminerler düzenlemek suretiyle bu geçiş döneminde faydalı olurdu. Kendilerine bol yeni kaynak temin edilmeli ve maaşları da yeterli derecede verilerek derslerin derinliğine mütalaa etme imkânı verilmeliydi. Mali imkân her zaman önemlidir. Bugün seksen sene sonra üniversiteye de gereği gibi mali imkan verilmemektedir. Zihniyette değişme yoktur.

Hocalık memurluk gibi değildir; memurun mesaisi saati belli olmasına rağmen öğretim üyeleri ve öğretmenlerin mesaisi saatle sınırlı olmayıp geceleri de devam eder. Memurun kağıdı, kalemi, mürekkebi, daktilosu hep devlet tarafından ödenir. Hocaya verilen tazminat geçimine bile yetmemektedir. Ayrıca her türlü yazı işlerini masrafları ve okuyacağı kitaplar kendisi

¹³ Prof. Dr. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 224-225.

¹⁴ Prof. Dr. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 263.

¹⁵ Hangi dersleri hangi hocaların verdiğiine ait cetvel için bkz. Prof. Dr. Hüseyin Atay, a.g.e., s. 270-279.

tarafından satın alınacaktır. Okul ve fakülte kütüphanelerinde kitap yoktur. İşte iki yüz küsur yıldan beri, kalkınmamızın sebebi, ilme ve âlime olan ilgisizlik, aldırışsızlık, ihmal, bu uzun süre içinde zihniyet değişmediği için, ilerleme ve kalkınma gerçekleşmemiştir. Hükümetlerin en çok cimrilik gösterdikleri okullar ve üniversitelerdir.

1867 yılından sonra medrese dışlandığının farkına varmaya başladı ve 1897'de Muhyiddin Beyin medrese ıslahatına dair raporunda zikrettiği gibi medrese düşmanlığı, bugün üniversite düşmanlığına dönüşmüş gibidir. Yaptığı şikayetler bugün biraz değişik üslup ve yöntemler içinde devam etmektedir. Kırk sekiz yıllık üniversite hayatımda bunu ifade etmekten kendimi alamıyorum.

1914'de öğretime yeni bir sistem ve zihniyet ile başlayan medrese bu ıslahatına geç kalmıştı. 1914'de başlayan ve dört yıl süren Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra üç yılda ölüm kalım savaşı medresenin yenilik hareketini ve ilim adamı yetişmesini engelledi. Yeni kurulan devlet sistemi ikili eğitimi birleştirip tek eğitim sistemine gitti. ve medresenin yerine, İmam-Hatip okullarını açmak ve yüksek din mütehassısı yetiştirmek üzere Darul Fünun'da bir ilahiyat Fakültesi açmıştı. Bu hususta Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılmıştı. Aslında kanunun gerekçesi çok isabetli olduğu halde Kanuna tam uyulmadığı gibi sonradan parça parça ve yetersiz bir şekilde sosyal ve siyasi şartların baskısıyla uygulamaya alınmış ise de felsefesine tam uyulmamış sayılabilir.

1914 Medrese Islahatı ile getirilmek istenen din ilimlerindeki yenilik ve din zihniyetindeki gerçek İslam'a uygun bir değişime hala bugün bile varılamamasının sebebini, ben, bu ıslahatın akamete uğrayıp gerçekleştirilememesinde buluyorum. Bunun en önemli nedeni de 1914 -1922 savaşlarını görmek gerekir. 1924'de çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanununa göre, onların yerine açılan İmam-Hatip okullarının programları ve İlahiyat Fakültelerinin programları karşılaştırıldığı zaman durum daha iyi anlaşılacaktır.

1924'de açılan İmam-Hatip okulları 1927'de ve İlahiyat Fakültesi 1933 yılında kapatıldığından, Türk milleti yeni ve eski din eğitiminden mahrum bırakılmıştı. 1914'deki medrese ıslahatına göre ilâhiyatçı ve din bilgini yetiştirme imkanı olmadığından, mevcut olan medreseli alimler 1914'den önceki geleneksel medrese kitaplarını gizlice okutma imkanı bulanlar okutmaya devam ettiler. Bu geleneksel medrese kitapları on yedi ve on sekizinci asrın medrese kitapları oldukları için, yeni dünya şartlarına uyum sağlayamadılar. Özel ve gizli okuyan ve okutanlar yakalanıp mahkemelere sürüklenmişti. Yukarıda Muhyiddin'in, devlet adamlarının din düşmanlığı da, yeni devlet adamları tarafından tevarüs edildiğinin bir uygulaması olduğu açıkça ifade edilebilmekte ve 1990'dan beri izlerine ve etkilerine hâlâ rastlanmakta ve yaşanmakta olduğu gözler önünde durmakta ve hala çözüm beklemektedir.

1924 yılındaki Tevhidi Tedrisat Kanunu amacından saptırılmadan uygulanırsa seksen yıllık bu süre içinde din konusunda hiçbir problem olmayacaktı, ilmi düzeyde tartışılıp çözülebilecekti.

Burada şunu da vurgulamak istiyorum 31 Mart olayını medrese alimleri

yapmadığı gibi ona destek de vermediler. Tarihde de medrese alimleri hep meşruluk'tan yana ve devletle beraber olmuşlardır. İsyanların hep tarikatlar tarafından çıkarıldığı görülmektedir. Çünkü tarikatlarda şeyhe mutlak itaat vardır. Medrese alimlerinin talebelerle ilişkileri bilgi alışverişinden başka bir şey olmadığı gibi cematleri de olmaz.

Bugün yapılacak iş, dine karşı tutumu bırakıp, milletin gerçek dini ve manevi ihtiyacını görmek için, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ruhuna, felsefesine ve gerekçesine göre okullardaki din derslerinin gençliği, başkasına muhtaç bırakmayacak derecede sistemli ve içerikli bir din kültürü vermek olmalıdır. İmam-Hatip okullarının dini programlarını gözden geçirip, geçmiş ve geleneksel din kültürüne dayalı olmayan, gerçekten Kur'an'a ve hadise dayalı ilme ve akli bir sisteme oturtulan bir din kültürü vermek zorunludur. İlahiyat Fakülteleri de aynı amaçla yeniden programlarını düzenlemeye muhtaçtırlar. İlahiyat Fakültelerini gerçek bir ilahiyatçı yetiştirme düzeyine çıkarmak ve günümüzün sorunlarını geleneksel din kültürüne göre değil, hayata gerekli yeni bir din anlayışına göre düzenlemek şarttır. Bu da bizim önerdiğimiz "Yüksek Din İlimleri Akademisi" ni, kurup orada yüksek düzeyde yetiştirilecek din mütehassısları ile Türkiye'de günümüzün mevcut dini sorunlarını çözüme kavuşturabileceklerine inanıyorum.